

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LX (2)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LX (2)

UDC 39(05)

ISSN 0350-0861

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY
LX
No. 2

Editor in chief:
Dragana Radojičić

International editorial board:

Radost Ivanova, Elephterios Alexakis, Fernando Diego Del Vecchio, Karl Kaser,
Gabriela Kilianova, Milica Bakić-Hayden, Ingrid Slavec-Gradišnik,
Jana Pospíšilova, Marina Martynova, Kjell Magnusson, Peter Slavkovsky

Editorial board:

Gojko Subotić, Sofija Miloradović, Jelena Čvorović, Srđan Radović,
Aleksandra Pavićević, Lada Stevanović, Ildiko Erdei, Jelena Jovanović

The reviewers:

Vojislav Stanovčić, Sreto Tanasić, Zulema Marzorati, Rastislava Stolična, Mirjana
Pavlović, Kosta Nikolić, Miroslava Malešević, Mladena Prelić, Snežana Petrović,
Ljiljana Gavrilović, Milosava Lukić Krstanović, Jadranka Đorđević Crnobrnja, Ivana
Bašić

Secretary:
Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Vojislav Stanovčić, at
meeting of the Department of Social Sciences SASA, September 11th 2012

BELGRADE 2012

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LX

свеска 2

Главни и одговорни уредник:

Драгана Радојичић

Међународни уређивачки одбор:

Радост Иванова, Елефтериос Алехакис, Фернандо Диего Дел Векио, Карл Касер,
Габриела Килианова, Милица Бакић-Хејден, Ингрид Славец-Градишник,
Јана Поспишилова, Марина Мартинова, Шел Магнуссон, Петер Славковски

Уређивачки одбор:

Гојко Суботић, Софија Милорадовић, Јелена Чворовић, Срђан Радовић,
Александра Павићевић, Лада Стевановић, Илдико Ердеи, Јелена Јовановић

Рецензентски тим:

Војислав Становчић, Срето Танасић, Зулема Марзорати, Растислава Столична,
Мирјана Павловић, Коста Николић, Мирослава Малешевић, Младена Прелић,
Снежана Петровић, Љиљана Гавриловић, Милросав Лукић Крстановић, Јадранка
Ђорђевић Црнобрња, Ивана Башић

Секретар уредништва:

Марија Ђокић

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној 11. септембра 2012.
године, на основу реферата академика Војислава Становчића

БЕОГРАД 2012.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
eisanu@ei.sanu.ac.rs
www.etno-institut.co.rs

Рецензент:
академик Војислав Становчић

Лектор:
Софија Милорадовић

Дизајн корица
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете и науке Републике Србије

Часопис Гласник Етнографског института САНУ индексиран је у:
DOAJ (Directory of Open Access Journals); SCIndeks (Српски цитатни индекс);
Ulrich's Periodicals Directory.
The Bulletin of Institute of Ethnography SASA is indexed in: DOAJ (Directory of Open Access
Journals); SCIndeks (Srpski citatni indeks); Ulrich's Periodicals Directory.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /
главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Годишње

ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института
COBISS. SR-ID 15882242

Садржај Summary

Мирослава Лукић Крстановић, Зорица Дивац, <i>Програмирање нематеријалног културног наслеђа града. Парадигме и перцепције</i>	9
Miroslava Lukić Krstanović, Zorica Divac, <i>Programming the Intangible Cultural Heritage of the City. Paradigms and Perception</i>	23
Јована Диковић, <i>У традицији идеја. Евроскептицизам у Србији: дискурс антизападњаштва</i>	25
Jovana Diković, <i>In Tradition of Ideas. Euroscepticism in Serbia: Anti-Western Discourse?</i>	42
Славка Драшковић, <i>Приче о успеху и карактеристике националних култура: Србија и Америка</i>	43
Slavka Drašković, <i>Narratives of Success and National Culture Dimensions: Serbia and the USA</i>	52
Јелена Чворовић, Коста Николић, <i>Фаворизовање мушке деце међу муслиманским становништвом у Санџаку</i>	55
Jelena Čvorović, Kosta Nikolić, <i>Son Preference Among the Historical Sandžak Muslim Population</i>	71
Бојана Раденковић Шошић, <i>Реторичке фигуре у језику рекламних порука</i>	73
Bojana Radenković Šošić, <i>Rhetorical Figures in Advertising Language</i>	88
Сања Златановић, <i>Свадба, традиционални женски костим и идентитетски дискурси српске заједнице југоисточног Косова</i>	89
Sanja Zlatanović, <i>Wedding, Traditional Women's Costume and Identity Discourses of the Serb Community of Southeast Kosovo</i>	105
Мирослава Малешевић, <i>Искушења социјалистичког раја – рефлексije конзументичког друштва у југословенском филму 60-их година XX века</i>	107
Miroslava Malešević, <i>Temptations of a Socialist Paradise – Reflections of a Consumerist Society in Yugoslavian Films of the 1960s</i>	123
Весна Трифуновић, <i>Аспекти посматрања и идентификације губитника и добитника транзиције у друштву Србије</i>	125
Vesna Trifunović, <i>Assessing and Identifying Transitional Losers and Winners in the Serbian Society</i>	138

Đurđina Šijaković, <i>Shaping the Pain: Lamenting of Euripides', Kakojanis' and Kiš' Electra</i>	139
Ђурђина Шијаковић, <i>Обликовање бола: тужбалица Еурипидове, Какојанисове и Кишове Електре</i>	154
Gordana Blagojević, <i>Turbo-folk and Ethnicity in the Mirror of the Perception of the YouTube Users</i>	155
Гордана Благојевић, <i>Турбо-фолк и етницитет у огледалу перцепције корисника јутјуба</i>	170
Aleksandar Krel, <i>Sprechen Sie Deutsch? German Language and Revitalization of Ethnic Identity of the Germans in Bačka</i>	171
Александар Крел, <i>Sprechen Sie Deutsch? Немачки језик и ревитализација етничког идентитета Немаца у Бачкој</i>	184
Jadranka Đorđević Crnobrnja, <i>"Serbian Language in Emigration" – Serbian Language Idiom in Ljubljana</i>	187
Јадранка Ђорђевић Црнобрња, <i>Српски у емиграцији – о употреби српског идиома у Љубљани</i>	198
Ivan Đorđević, <i>Twenty Years Later: The War Did (not) Begin at Maksimir. An Anthropological Analysis of the Media Narratives about a Never Ended Football Game</i>	201
Иван Ђорђевић, <i>Двадесет година после: рат (ни)је почео на Максимиру. Антрополошка анализа медијских наратива о једној никада одиграној фудбалској утакмици</i>	215
Varvara Kosmatou, <i>Village Fairs (Panigyria), Dance and Social Groups in the Village of Faraklata, Kefalonia, Greece.</i>	217
Варвара Косматоу, <i>Црквено-народни сабори, фолклорне игре и друштвене групе у селу Фараклата на Кефалонији /Грчка/</i>	227
Anna Babali, <i>Boules: The Carnival of Naousa. Folklore or Symbolism?</i>	229
Ана Бабали, <i>Булес: Карневал у Науси. Фолклор или симболизам?</i>	240
Научна критика и полемика	
Discussion and Polemics	
Владимир Рогановић, Драгана Радојичић, <i>Дијалози за трпезом</i>	241
Јована Диковић, Јадранка Ђорђевић Црнобрња <i>"Сива зона правне сфере: суживот обичајног права и закона"</i>	244

Хроника
Cronicles

Александра Павићевић, *Хроника научне конференције: "Narodni heroji in zvezde. Slavni možje in žene v Sloveniji in Srednji Evropi"* 247

In Memoriam

Десанка Николић, *др Миљана Радовановић* 249

Јелена Чворовић

Етнографски институт САНУ, Београд
cvrvc@yahoo.com

Коста Николић

Институт за савремену историју, Београд
kosta.nikolic@yahoo.com

Фаворизовање мушке деце међу муслиманским становништвом у Санџаку*

У овом тексту аутори покушавају да објасне фаворизовање синова/мушких потомака у еволуционом смислу код муслиманског становништва у Санџаку, користећи комплементарне перспективе антропологије, демографије и историје. Муслиманске породице са подручја Санџака оставиле су више потомака кроз репродукцију мушке деце у односу на своје хришћанске суседе. Анализа демографских података, породичних лоза, друштвених и економских услова указује на то да је систем наслеђивања земље имао позитиван утицај на репродукцију мушких потомака и да су из тог разлога непосредни потомци и породичне лозе који су наследство преносили по мушкој линији надмашили у репродукцији потомства и лозе који нису чинила тако.

Кључне речи:

Муслимани, Санџак, фаворизовање синова, демографска политика

Увод

Овај рад представља покушај да се објасни пракса давања предности мушкој деци од стране родитеља међу муслиманским становништвом на подручју Санџака, у југозападној Србији. У ту сврху коришћени су подаци прикупљени током антрополошког истраживања на терену у том региону (2006–2011).

* Рад је део пројеката „Стратегије идентитета: савремена култура и религиозност“ (пројекат бр. 177028) и „Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре“ (пројекат бр. 177016), које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У досадашњим антрополошким али и историографским истраживањима, овај регион остао је изван научних интересовања, осим када је у питању политичка историја. То се посебно односи на муслиманску (бошњачку) популацију и њену друштвену и породичну структуру. Чак и код истраживача који су се бавили феноменом исламске религије, како у њеном односу према држави, тако и у свакодневном животу у новим друштвеним околностима, Санџак је остајао без такве врсте истраживања. Истраживачи патријархалних друштава на Балкану прилично рано су уочили феномен већег удела мушког становништва у укупној популацији. На пример, попис који су османлијске власти спровеле у периоду између 1882. и 1889. године, а који је обухватио становнике Османског царства у Европи, показао је да је било 17,7% више мушкараца него жена. Слично је било и у Србији и Црној Гори почетком 20. века (Kazer 2002: 145).

Занимљиво је да је почетком 19. века у Војној крајини у оквиру Хабзбуршког царства (територија данашње Хрватске), насељеној већински српским становништвом, број мушкараца био упадљиво већи од броја жена и то у периоду када су мушкарци знатно страдали као ратници – у време тзв. Наполеонових ратова (Kazer 2002: 145–146). Тај феномен може се објаснити само еволутивним процесима који су често несвесни и који условљавају повећан број рађања мушке деце, јер је структура целокупног крајишког друштва била заснована на одржању мушкарца у статусу ратника. Различити истраживачи су феномен вишебројности мушке деце објашњавали на различите начине: рано ступање у брак, већа смртност женске деце јер су она била нежељена (али, и у овом случају, под условом да је тачан, реч је о еволуционом несвесном феномену), непуозданост пописа, јер су старешине домаћинстава прећуткивале стваран бој женске деце, владајућа "мушка идеологија", сматрањем мушке деце бољим "залогом за старост" јер остају у оквиру домаћинства за разлику од женске деце која се удају (поново је у питању несвестан процес). Већина истраживача закључује да је период после Другог светског рата означио и крај дотадашњег репродуктивног обрасца у патријархалним друштвима, када се форсирао мушки пород. Пример муслиманског становништва Санџака, што је централна тема овог рада, показује да то није у потпуности тачно.

Подаци коришћени у овом раду добијени су на узорку од 120 жена рођених у периоду од 1880. до 1924. године, те тиме представљају историјске демографске податке, засноване на личним подацима и породичној лози. Теренски рад је обављен међу муслиманским и хришћанским породицама из српске руралне области зване Санџак. Кад год је то било могуће, ови подаци су допуњавани подацима из Архива у Новом Пазару и постојећом литературом (Мушовић 1979).

У антропологији, животни репродуктивни успех јединке користи се за процену фитнеса (енгл. *Fitness*, овде има значење генетског доприноса једне индивидуе следећој генерацији, релативно у односу на просек те популације). Обично се као мера узима број потомака или блиских сродника који су преживели до репродуктивног доба (Volland 2000). У овом случају, то је број

преживеле деце појединаца који су завршили генетску репродукцију (Borgerhoff Mulder 1992). Међутим, укупан број преживеле деце постаје безначајан ако већина њих остане у целибату или престане да буде део репродуктивне популације услед миграција (Hill и Kaplan 1999), а то стога што фитнес процењује или мери релативан репродуктивни успех јединке у оквиру једне популације.

Поред миграција до удаљених локација, фитнес јединке зависи и од броја деце која ступају у брак и стварају своје потомство. Судбина преживеле деце у смислу генетског фитнеса, у руралним животним условима зависила је од способности њихових родитеља да их интегришу у своје заједнице путем наслеђивања земље и куповине невесте или пак на основу мираза. Неколико студија показује да фитнес мајке може зависити и од појединачног богатства или друштвеног статуса, пошто се појединци са релативно лаким приступом обилатим ресурсима мање суочавају са ограничењима у погледу репродукције од оних који су недовољно ухрањени или изложени тешком раду (Borgerhoff Mulder 2000, Volland 1984).

У области Санцака у целом посматраном периоду доминантан је био тип патријархалног система вредности у породици, који карактеришу две противречности: са једне стране, жена је основни носилац репродукције људског рода – "чува народ од помора", а са друге, припадање женском полу често у пуном смислу означава припадање социјалном статусу најнижег реда. Друга карактеристика јесте да још увек није дошло до укидања економских функција породице. У оваквом типу породице, жене немају право наслеђивања имовине, јер је у питању изразито патрилинеарни образац успостављања и одржавања својинских односа. Правила о преносу имовине која погодују женском детету јављају се само у случају нерађања сина, када у породици нема мушког детета. Женска деца су власници само у оним породицама где живе саме жене: самохрана мајка са женском децом, сама жена без деце и без мужа, неудата кћерка. То јасно указује на потпуну подређеност жене у породици на овом терену, али и на простору целе Србије.

Због строго патрилинеарно уређене културе, није било могуће да жена дође на чело породице. Овде је жена непрестано у подређеном положају, зависна најпре од оца, потом од супруга и на крају од сина, који после смрти оца преузима управљање имовином и кућом. Тако је жена целог живота подређена: најпре оцу, па мужу, па сину. Патрилинеарност је основни културни принцип у обликовању породичних и друштвених односа, на основу чега се могу разумети и друге релевантне појаве, попут изузетног интереса везаног за наставак породице у мушкој линији, готово по сваку цену (Rajković 2012).

У Санцаку, руралној српској области, земља се и даље сматра обилатим ресурсом који је користан за заснивање породице, односно, за бављење пољопривредом и сточарством. Упркос годишњим варирањима у приносу, земља и радна снага су у прошлости чинили сталан извор прихода за све генерације.

У овој студији, варијабле се односе на друштвено-економски статус жена, одређен према економском статусу мужевљеве породице, у односу на то да ли она поседује земљу или не. Ово одражава разлику у доступности ресурса у смислу исхране, богатства и радног оптерећења код жена у овом узорку.

За обраду података у овом раду коришћене се следеће статистичке технике:

- као мера централне тенденције коришћена је аритметичка средина, док је као мера варијабилности употребљена стандардна девијација;
- ради утврђивања значајности разлика међу групама коришћен је *Hi* квадрат тест, *T* тест и Анализа варијансе са *Post Hoc Testom*.
- за утврђивање повезаности две континуиране варијабле коришћен је Спирманов коефицијент корелације;
- за утврђивање утицаја независних на зависну варијаблу коришћена је једнострука и вишеструка регресија.

Све статистичке анализе рађене су у оквиру статистичког пакета SPSS 20.0 (Statistical Package for The Social Sciences) for Windows.

Као што резултати показују, муслиманске породице су у просеку оставиле за собом више преживелих потомака кроз репродукцију синова у односу на хришћанске породице. Отуда је основно питање: зашто је то тако? Затим, какве су биле последице одређених понашања на репродуктивни успех непосредних потомака и породичних лоза у одређеним друштвеним и еколошким условима? При том, проучавање садашњег муслиманског становништва у тој истој области показује да родитељи муслимани много више желе да имају синове него кћерке (Ћвоговић 2012).

Разумевање ефеката ограничења репродукције које намеће животна средина у односу на улагања специфична за пол нуди нам не само увид у нашу прошлост него и у савремену проблематику. На пример, претходно поменуте студије (Ћвоговић 2008, 2012) откриле су знатне демографске разлике и оне у понашању између муслиманског и православног становништва настањеног у Србији. Српски муслимани нагињу ка облику репродукције који захтева мање улагања са иницијалном репродукцијом у ранијем узрасту, са више деце, више бракова и мање родитељске неге него што је то случај са православним Србима, иако живе у сличним условима. Овакви подаци сугеришу да се разлике у животним историјама¹ и репродуктивним стратегијама међу тим два популацијама могу, у ствари, приписати разликама у два верским традицијама.

¹ *Life history*, на енглеском језику, у биологији означава животну историју јединке у односу на појаве повезане са преживљавањем и репродукцијом, од рођења до смрти.

Историјска позадина

„Санџак“ је термин који означава турску административно-управну област. У српској историјској традицији овај простор назива се "Рашка област" и у њему је створена прва српска државна организација под кнезом Властимиром још у 9. веку. На темељима старе српске престонице Раса, где је столовао велики жупан Стефан Немања, данас се налази Нови Пазар. После окупације Босне и Херцеговине (1878) Аустроугарска је тежила да успостави потпуну контролу над овом територијом (тада још увек у саставу Турске) како би створила коридор између Србије и Црне Горе и спречила њихово уједињење. Аустроугарска дипломатија јесте најзаслужнија за наметање имена Санџак. Од Првог балканског рата (1912) ова територија подељена је између Србије и Црне Горе, а тај статус није се мењао ни после Дугог светског рата (Терзић 2011).

Данас је то област са највећом концентрацијом српских муслимана, познатих под називом "Бошњаци". У том делу Србије религија игра важну улогу у формирању друштвеног идентитета њених следбеника. Две популације су у великој мери стратификоване у односу на пол, а карактеришу их преци по мушкој линији, патрилокално пребивалиште и хијерархијски односи у којима челник (патријарх) или његови рођаци имају знатну аутономију у односу на чланове породице, без обзира на верску припадност (Ћворовић 2008). Данас је Санџак једна од најсиромашнијих области у Србији, а ситуација је погоршана током прве фазе транзиције која је донела масовну незапосленост. Многи локални становници баве се не много прикривеном, тзв. црном економијом и шверцом робе између Косова и Метохије и остатка Србије, уз зараду на разлици између цена и дажбина.

Подаци

Жене из овог узорка рођене су у периоду од 1880. до 1924. (укупно њих 120), с тим што је већина њих (40,8%) рођена у периоду између 1886. и 1900. године.

Година рођења

	Фреквентн ост	Проценат
1880 – 1885	11	9,2
1886 – 1900	49	40,8
1901 – 1905	14	11,7
1906 – 1910	15	12,5
1911 – 1915	13	10,8
1916 – 1920	13	10,8
1921 – 1924	5	4,2
Укупно	120	100,0

Што се тиче верске припадности, 56,7% жена је православно а 43,3% су муслиманке.

Религија

	Фреквентност	Проценат
ХР	68	56,7
ИСЛ	52	43,3
Укупно	120	100,0

Већина муслиманских породица везује своје порекло за Црну Гору, а већина православних породица за Србију. Веома мали број породица везује своје порекло за Херцеговину и Косово (4 православне породице за Херцеговину, а 4 муслиманске за Косово).

*Порекло * Религија*

			Религија		Укупно
			ХР	ИСЛ	
Порекло	ЦГ	Бројност	20	36	56
		%	35,7%	64,3%	100,0%
	СР	Бројност	44	12	56
		%	78,6%	21,4%	100,0%
	ХЕР	Бројност	4	0	4
		%	100,0%	,0%	100,0%
	КиМ	Бројност	0	4	4
		%	,0%	100,0%	100,0%
	Укупно	Бројност	68	52	120
		%	56,7%	43,3%	100,0%

$$\chi^2=29,24, p=0,000$$

Поседовање земље

Већина породица је имала у власништву земљишне поседе средње величине, који су се користили или изнајмљивали у пољопривредне сврхе и/или за сточарство.

Земља

	Фреквентност	Проценат
Беземљаши	19	15,8
Мали посед	9	7,5
Средњи посед	48	40,0
Велики посед	44	36,7
Укупно	120	100,0

*Земља * Религија*

			Религија		Укупно
			ХР	ИСЛ	
Земља	Беземљаши	Бројност	15	4	19
		%	78,9%	21,1%	100,0%
	Мали посед	Бројност	1	8	9
		%	11,1%	88,9%	100,0%
	Средњи посед	Бројност	32	16	48
		%	66,7%	33,3%	100,0%
	Велики посед	Бројност	20	24	44
		%	45,5%	54,5%	100,0%
	Укупно	Бројност	68	52	120
		%	56,7%	43,3%	100,0%

Само четири муслиманске породице нису поседовале земљу. Већина је имала поседе у величини од 15 и више хектара (означено у табели као велики посед). На основу ове табеле може се претпоставити да је већина муслиманских породица из узорка имала релативно лак приступ ресурсима потребним за преживљавање и репродукцију у односу на остатак узорка.

Ову претпоставку потврђују подаци из следеће табеле:

Репродуктивни успех и величина поседа

			земља
C	Correlation	Coefficient	,215(*)
	Sig. (2-tailed)		,018
GC	Correlation	Coefficient	,230(*)
	Sig. (2-tailed)		,012
GGC	Correlation	Coefficient	,385(**)

	Sig. (2-tailed)	,000
GGGC	Correlation Coefficient	,467(**)
	Sig. (2-tailed)	,000
GGGGC	Correlation Coefficient	,390(**)
	Sig. (2-tailed)	,000
GGGGGC	Correlation Coefficient	,230(*)
	Sig. (2-tailed)	,012
G6 CH	Correlation Coefficient	,158
	Sig. (2-tailed)	,085

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

У наведеној табели, С означава децу одређене жене, GC су унуци те жене, GCC су прауници и тако даље. Ова табела нам показује да је величина посуда у статистички значајној позитивној корелацији са репродуктивним успехом – репродуктивни успех је већи што је посед већи. Осим тога, жене са већим бројем синова постижу већи репродуктивни успех, нарочито ако се узме у обзир неколико последњих генерација.

Бројчани однос полова по религијама

Међу два религија постоји значајна разлика у бројчаном односу полова. Код хришћана је број мушке и женске деце готово приближан, док међу муслиманима има више мушке него женске деце.

Религија * Разлике

			Разлике			Укупно
			Више женске деце	Више мушке деце	Једнак број мушке/женске деце	
Религија	ХР	Бројност	30	28	10	68
		%	44,1%	41,2%	14,7%	100,0%
	ИСЛ	Бројност	12	32	8	52
		%	23,1%	61,5%	15,4%	100,0%
Укупно		Бројност	42	60	18	120
		%	35,0%	50,0%	15,0%	100,0%

Из ове табеле види се да Муслиманке имају већи број мушке деце која су иза себе оставила потомке. Осим тога, у свим генерацијама муслиманке у

просеку имају више преживелих потомака него хришћанке. У просеку, хришћанке имају по 11 унучади, а муслиманке по 18.

Поседовање већег броја синова него кћери претежно је последица религијског утицаја (коме се приписује бар 20% варијације). Међу хришћанским породицама, број преживелих синова и кћери је готово подједнак. Код муслимана тај однос износи 61% према 23% у корист преживелих синова који су оставили потомство.

Дискусија

Основна разлика између православног и муслиманског обрасца породице јесте управо однос према мушким потомцима (Чворовић и Николић 2012, у припреми). Код православних, важну улогу игра култ мртвих, а сећање на мртве претке односи се искључиво на претке по мушкој линији. Најчешће је управо жеља за сином оно што подстиче породичну репродукцију код православних, а по рођењу жељеног сина, репродукција се једноставно обуставља. Истраживања породичних односа у централној Србији показала су да после рођења мушког детета све жене прибегавају намерном прекиду трудноће, "као мултифазни одговор у кризним ситуацијама, који екстремно ефикасно смањује ниво фертилитета становништва", али и регулише "функционисање" система сина/наследника (Rajković, 2012).

Фаворизовање синова – веће улагање у синове у односу на кћерке повезано је са релативном потенцијалном репродуктивном добити од тог улагања (Trivers и Willard 1973). Овај исказ се заснива на хипотези у вези са развојем тенденције међу родитељима да манипулишу односом полова међу потомцима, а у складу са променљивим еколошко-друштвеним условима. Природна селекција ће ићи у прилог фаворизованом улагању у потомке једног или другог пола, зависно од тога који пол има веће изгледе да остави највише потомака, а тиме и да повећа репродуктивни успех родитеља. Под улагањем родитеља подразумева се свако улагање ресурса у појединачног потомка које може да повећа његове изгледе да преживи и да се репродукује, на уштрб способности родитеља да улажу у неко друго потомство (Trivers 1972).

Главни фактор који утиче на дискриминаторско улагање родитеља јесу њихове појединачне и друштвено-економске прилике – било у погледу здравља или квалитета локалног станишта, било у погледу територије на којој су они настањени. Променљиви средински услови који утичу на стање/прилике родитеља, утичу на женску и мушку могућност репродукције на разне начине: по правилу се од мушкараца у добром стању/приликама очекује да надмаше жене по питању репродукције у сличним животним условима, и обратно. У људским популацијама, друштвено-економски статус је значајна варијабли која одговара "стању", тј. обим богатства/ресурса је у позитивној корелацији са репродуктивним успехом, што се види и из података коришћених у овом раду.

Регулисање односа између полова није појава која је везана искључиво за људску популацију – бројне животињске и биљне врсте регулишу однос између полова код својих потомака. Улагање, које не захтева свестан избор, може бити у облику физиолошког улагања, уопштеног пружања бриге и неге, или пак преноса богатства/ресурса са једне генерације на другу. У раслојеним друштвима са патрилинеарним наслеђивањем, пристрасно улагање у мушко потомство може да поприми екстремне форме (Betzig 1986). Фаворизовање једног пола код улагања јесте у корелацији са дијаграмима који сведоче о порасту броја становника код група које свој опстанак везују за аграрни приход. Чињеница је да синови имају већу вредност међу популацијама које се повећавају. (Volland 2000).

Код овог узорка муслиманских породица, структура породице била је и још увек је традиционална и слојевита, а карактерише је неједнак статус мушкараца и жена. Патрилинеарно наслеђивање, концентрисање богатства и моћи код мушкарца и друштвено ограничавање жена (Ћвоговић 2008) карактеристичне су појаве, чак и међу данашњим патријархалним породицама. То подупиरे Триверс–Вилардову хипотезу, нарочито у смислу родитељског улагања, са дискриминисањем полова након рођења у погледу наслеђивања: Муслимани су имали више синова који су земљу наслеђивали патрилинеарно, што је било од значаја само за земљопоседничке породице.

Осим тога, полигамија на овим просторима забрањена је тек од 1946. године. По правилу, мушкарци имају већи репродуктивни потенцијал од жена јер имају дужи период плодности и никакав ризик који доноси гестација. Такође, они су у стању да максимализују репродукцију уз помоћ полигамије. И мада не постоје јасни подаци о полигамији у овом узорку, може се претпоставити да је полигамија, заједно са богатством и/или земљишним поседом, одлучујући параметар за утврђивање мушкарчеве способности да привлачи партнерке и тиме успостави стабилну репродуктивну каријеру (Hartung 1982). У овој популацији, богатство и земља су биле и наследне категорије, и као такве имале су позитиван утицај на каснију репродукцију потомака. Дакле, непосредни потомци и породичне лозе који су наследство преносили по мушкој линији надмашили су у репродукцији потомства и лозе који нису чинили тако.

Основне карактеристике предмодерног демографског развоја јесу високе стопе морталитета и наталитета, које су допуштале спори прираштај становништва, али и већи удео мушкараца у укупној популацији, уз правило о "безизузетном ступању у брак" (око 20 године код жена и око 25 код мушкараца). И у овом случају уочљиве су разлике код муслиманског и православног становништва Санџака. Истраживања за период уочи Другог светског рата показују да су се српски мушкарци женили пре одслужења војске, и то веома често женама које су биле старије од њих (у просеку од једне до осам година). У муслиманским пределима, мушкарци су били редовно старији од својих супруга (у просеку пет година); српске жене се нису удавале пре навршене 20 године живота, а муслиманска жена од 17 година већ се сматрала старом (Kazer 2002: 161–162).

Рађање мушке деце био је подједнако и еволуциони (подсвесни) и религијски (културолошки) приоритет. У каквој су вези та два процеса, питање је од кључног значаја за разумевање репродукционе основе једне културе.²

За разлику од западних друштава, у којима постоји модел претварања аграрног друштва у индустријско-урбана преко процеса деобе домаћинстава и сеобе из села у градове (Kazer, 2002: 434), "демографски прелаз" у затвореним друштвима Балкана одвијао се углавном у оквирима аграрног друштва у коме се раст природног прираштаја увек поклапа са економском кризом, што је парадокс који не може да се објасни упоредном анализом са развијеним друштвима. Када се истражују ови феномени, треба имати у виду и то да је подстицај за деобу сеоског друштва код Срба у годинама између два светска рата дошао од жене као стуба микро породице. Тај подстицај од стране супруге дошао је због лакше и убрзане удаје женске деце. Деобу су често изазивале и "богате младе" које су или донеле велики мираз или су биле јединице, па су рачунале да ће од свог наследства и мужевљевог дела из задруге много боље живети, као и жене које нису хтеле да се повинују патријархалном обрасцу живота (Исић и Гудац Додић 2011: 45–46).

Тај случај код муслиманских породица једноставно није постојао нити је пак био изводљив све до најновијих времена. Тако треба разумети и два кључна процеса у Југославији после Другог светског рата која су битна за ову тему – редефинисање статуса верских заједница и аграрну реформу, посебно промене у области наследног права, које су наступиле као последица процеса модернизације друштва и измењеног статуса жене у породици (Исић и Гудац Додић 2011: 106–107).

У циљу спровођења доктрине о својини као социјалној функцији, у Југославији је после Другог светског рата изведена аграрна реформа. Истовремено са овим процесом, спровођена је и присилна колективизација која је за циљ имала укидање приватне својине у пољопривреди и превођење сељаштва на колективистички својински однос (Гудац Додић 2008: 148–149).

Иако је посед смањиван, репродукција је код Муслимана у Санцаку у овом периоду (као и на Косову и Метохији) повећавана. У ситуацији када се

² Нека новија истраживања показују да је овај образац у репродукцији код муслиманских жена Санцака доминантан и на почетку XXI века. Као метафора, наводи се следећи дијалог: „– Пријо, колико ти има ова невеста дјете? – Вала има три чоре. – Ух, још се није примила, значи. Штета" (Suljić–Boškailo 2012). Овај пример показује да је, за разлику од савременог друштва у другим етничким/националним групама, слобода појединца и даље испод одговорности и солидарности, као и да су у сопственој микросфери још увек присутне друштвене популационе потребе и свест о демографским потребама будућих генерација. У савременом српском друштву за репродукцију се поставља читав низ услова који се, углавном, тичу стабилне брачне заједнице са партнером који ће равноправно бити укључен у подизање деце и достизање „вишег" и „квалитетнијег" животног стандарда (О овим процесима опширније видети: Рашевић 2009 и Динић 2005).

посед ограничавао, један од најефикаснијих начин да се он сачува био је да се подели на више чланова породице. (О свим облицима отпора колективизацији и смањењу сеоског поседа видети: Гудац Додић 2008: 152–153). Пошто се посед у традиционалним друштвима делио само између синова, и у овом сегменту муслиманско становништво Санцака било је у предности због већег броја мушке деце. Тај тренд настављен је и у каснијем периоду, што је прилично јасан показатељ специфичног демографског модела.

Иако је религија под комунистичким режимом у Југославији у почетку била потиснута (увођење грађанског брака, укидање шеријатских судова и верске наставе, забрана ношења зара и фереце), однос између државе и верских заједница био је више него комплексан и мењао се током времена. (Fetahagić 2012: 110). Југословенско руководство прихватило је религију као део социјалистичког система и друштва, па су Муслимани доживели верску, политичку и културну ренесансу. Када је 1971. конституисана муслиманска нација, ислам је почео да функционише као грађанска религија, јер су постојеће исламске институције преузеле улогу секуларних културних институција (Mojses 1997: 219). Као резултат тога, присуство ислама у градовима и његов утицај знатно су опадали, док су расли у руралним и неразвијеним деловима. За људе који су живели у тим сиромашним крајевима, ислам је представљао пре израз једног пасивног, фаталистичког слеђења породичне традиције него активан духовни однос према свету и друштву (Fetahagić 2012: 113).

У друштвима овог типа, никаква идеологија, закони или декрети нису могли да за релативно кратко време промене културу једног народа. Иако су верске заједнице изгубиле овлашћења која су имале, а религија сматрана препреком друштвеном развоју и еманципацији, вредносни систем и култура, дубоко укоревљени у религију, нису се битно променили у приватној сфери живота (Spahić–Šiljak 2007: 147).

Такве тенденције највише су до изражаја дошле управо у Санцаку, а најприметније су велике разлике код еманципације Муслиманки. Жене у том региону, за разлику од Босне и Херцеговине, а слично као на Косову и Метохији, немају сећање на период социјализма као на време ослобађања жене, већ као на период који је отворио дилему *ограничење* или *ослобођење*. И даље је био доминантан наратив о дужностима које жена има у традиционалним породичним односима, а жена се увек одређивала и дефинисала у односу на породицу и мушкарца, као неко ко није појединац („жена служи мужу који је штити“). Карактеристично је да су те жене задржале традиционални наратив о „мајчинству“ – мајка чува дом и породицу, оне су те које су одржавале религију и које су преносиле те вредности на децу током социјализма (Spahić–Šiljak 2012: 178–179).

Друштва у затвореним регијама (изолатима) вековима опстају изван утицаја државних органа. Различите државне администрације веома су рано почела да предузимају кораке како би измениле традиционално балканско породично домаћинство. У Војној крајини, формираној у славонском делу

Хрватске, администрација се још од 1754. све интензивније мешала у унутрашње уређење домаћинства. У Босни и Херцеговини под аустроугарском влашћу попустио је притисак муслиманске властеле на наполичарска домаћинства, што је за собом повукло и све учесталије деобе домаћинстава. С друге стране, пољопривредно привређивање било је изложено интензивној тржишној размени. Слична ситуација била је и у Македонији по окончању турске владавине (Kazer 2002: 452).

Тај процес мимоишао је, међутим, Санцак, чак и у периоду социјализма. У малом, конзервативном друштву људи једноставно не разговарају о питањима женског идентитета и женских права, а традиционалне родне улоге узимају се као неминовност. Иста ситуација је и са мушкарцима. У овој регији, на пример, најмање мушкараца се одлучивало на ступање у државну војну службу, у оквиру које су многи младићи по први пут напуштали свој родни крај и долазили у контакт са другом културом. Овде је и даље остао велики проценат неписмених, процес индустријализације је готово потпуно мимоишао Санцак, села су остала ван процеса нових привредних односа, па су сиромаштво и патријархално понашање и даље чинили затворени круг (Шеховић 2012).

У Санцаку су добрим делом остале старе структуре породичног домаћинства и није дошло до његове еволуције у значајнијем обиму. Просечан број чланова домаћинстава је порастао, а чак и кад је била присутна дислокација становништва, то није довело до гашења традиционалне структуре ауторитета, оличене у дуалистичким односима између оца и сина/синова, односно браће, већ су се ове везе појачавале. Тако је Санцак мимоишао процес настајања урбаног, двогенерациског домаћинства. Зато и није промењен став према репродукцији – и даље је на снази правило да треба рађати што више деце, посебно синова.

Закључак

У раслојеним друштвима, надметање око ресурса не представља крајњи циљ, већ је то достигнути друштвени статус који управљање ресурсима додељује мушкарцима (Boone 1986). Статусно надметање, гледано из еволуционе перспективе, у патријархалним друштвима само је облик репродуктивног надметања међу мушкарцима, при чему се они надмећу око ресурса који ће им доделити статус који би им могао гарантовати приступ женама. У мултиетничким друштвима са више различитих религија, породичне стратегије које имају за циљ обезбеђивање опстанка непосредних потомака и будућег нараштаја, стварају конкуренцију на друштвеном нивоу, која се манифестује у политичкој нестабилности, територијалној експанзији, или чак у етничком конфликту.

Колдвел (1986) је сугерисао да исламска вера доследно утиче на понашање становништва, са кореном у патријархату. Демографско понашање може се подвргнути утицају у мери у којој је ислам постао патријархалнији од

осталих вера. На подручју Санџака, муслиманске заједнице карактерише мања аутономија за жене и већи пронатализам. Осим тога, доминацији мушкараца доприносе повезани и силом наметнути елементи сродничких, политичких и верских система. Генерално, али и у овом конкретном окружењу, патријархални системи могу да појачају потребу за децом јер обично ограничавају могућности да жене стекну друштвени статус и економску самосталност ван породице. Када су њихове могућности да се афирмишу ван куће ограничене, жене се концентришу на породицу и децу. Рађање деце, нарочито синова, учвршћује положај жене у дому њеног мужа или његових родитеља; "поштовање, заштита и полагање права на породичне ресурсе" може зависити од велике плодности (Mason i Taj 1987: 615).

Осим тога, постоји веза између демографских разлика, групног идентитета и политичког хендикепа (нпр. Siapno 1994; Basu 1997). У овом делу света, религија је у великој мери и политика. Друштвене и политичке тензије међу различитим етничким групама, које се простиру преко верских граница, од кључног су значаја за Санџак и његов сложени културни миље, а битне су и у Србији.

У исламском Санџаку, чак и данас, питање положаја жена и улога жена у репродукцији има централно место у верском, народном и политичком дискурсу. Може се сматрати да се реаговање муслиманске заједнице на ово важно питање, а нарочито када њени чланови чине националну мањину, манифестује у стављању већег нагласка на оне аспекте породичног живота који доприносе рађању деце. Већи број чланова по породици, нагласак на фертилитету и територијална експанзија могли би да представљају жељене резултате таквих групних напора.

Литература

- Basu, Alaka Malwade. 1997. "The 'politicization' of fertility to achieve non-demographic objectives". *Population Studies* 51: 5–18.
- Betzig, Laura. 1986. *Despotism and Differential Reproduction: A Darwinian View of History*. New York: Aldine de Gruyter.
- Boone, J.L. III. 1986. "Parental Investment and Elite Family Structure in Preindustrial States: A Case Study of Late Medieval–Early Modern Portuguese Genealogies". *Am. Anthr.* 88:859–878.
- Borgerhoff Mulder, Monique. 1992. "Reproductive decisions". У: *Evolutionary ecology and human behavior*, прир. Smith, E.A. и B.Winterhalder, 339–374. New York: Aldine de Gruyter.
- Borgerhoff Mulder, Monique. 2000. "Optimizing offspring: the quantity–quality tradeoff in agropastoral Kipsigis". *Evol. Hum. Behav.* 21: 391–410.
- Voland, Eckart. 1984. "Human Sex–Ratio Manipulation". *Journal of Human Evolution* 13:99–107.

- Voland, Eckart. 2000. "Contributions of family reconstruction studies to evolutionary reproductive ecology". *Evolutionary Anthropology* 9:134–146.
- Гудац Додић, Вера. 2008. "Колективизација у Југославији:узроци и последице". ("Collectivization in Yugoslavia: causes and consequences") *Истраживања* 19:145–155.
- Динић, Драгана. 2005. "Депопулација у Србији" ("Depopulation in Serbia"). *Политичка ревија* 4: 1153–1160.
- Исић, Момчило и Гудац Додић, Вера. 2011. *Жена је темељ куће. Жена и породица у Србији током 20 века (Women and families in Serbia during the 20th century)*, Београд : Институт за новију историју Србије
- Kazer, Karl. 2002. *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje (Familie und verwaandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur)*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju
- Mason, Karen Oppenheim и Anju Malhotra Taj. 1987. "Differences between women's and men's reproductive goals in developing countries". *Population and Development Review* 13: 611–638.
- Митерауер, Михаел. 2001. *Како је Адам копао а Ева прела: Историјско–антрополошки огледи из прошлости европске породице (The historical and anthropological essays in the history of the European family)*, Београд: Удружење за друштвену историју
- Mojzes, Paul. 1997. "The role of religious communities in the development of civil society in Yugoslavia 1945–1992". У: *State–society relations in Yugoslavia 1945–1992*, 211–231. New York: St. Martin's Press.
- Мушовић, Ејуп. 1979. *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара (The ethnic processes and ethnic structure of the population of Novi Pazar)*. ЕИ САНУ, Београд.
- Rajković, Ljubica. 2012. *Porodica i položaj žene u ruralnoj Srbiji (Family and status of women in rural Serbia)* <http://www.awin.org.rs>
- Рашевић, Мирјана. 2009. "Шест заблуда релевантних за популациону политику" („Six misjudgements relevant for population policy"), *Зборник Матице српске за друштвене науке* 127:73–91
- Siapno, Jacqueline. 1994. "Gender relations and Islamic resurgence in Mindanao, Southern Philippines". У: *Muslim Women's Choices: Religious Belief and Social Reality*, Прир. Camillia Fawzi El-Solh и Judy Mabro, 184–201. Providence and Oxford: Berg.
- Spahić–Šiljak, Zilka. 2007. *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici (Women, religion and politics. Analysis of the influence of religious heritage of Judaism, Christianity and Islam on the in-*

volvement of women in public life and politics), Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu

Терзић, Славенко. 2011. *Кратак преглед политичке употребе османског наслеђа (Summary of the political use oh the Ottoman heritage)*. <http://www.slobodanjovanovic.org>

Trivers, R. 1972. "Parental Investment and Sexual election" . У: *Sexual Selection and the Descent of Man*, прir. Campbell, B, 1871–1971. Chicago: Aldine Publishing company.

Trivers, R.L. и D.E. Willard. 1973. "Natural selection of parental ability to vary the sex ratio of offspring". *Science* 191: 249–263.

Fetahagić, Seada. 2012. "Islam u socijalizmu i postsocijalizmu" („Islam in socialism and postsocialism"). У: *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta*, 109–122. Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu

Hartung, John. 1982. "Polygyny and Inheritance of Wealth". *Current Anthropology* 23:1–18.

Hill, K. и H. Kaplan. 1999. "Life history traits in humans: theory and empirical studies". *A. Rev. Anthropol.* 28: 397–430.

Caldwell, John C. 1986. "Routes to low mortality in poor countries". *Population and Development Review* 12: 171–220.

Čvorović, Jelena. 2008. "Women's autonomy and domestic violence in the Sandžak region". *Гласник Етнографског института САНУ* (56) 1:145–165.

Čvorović Jelena. 2012. "Religion and Reproduction: Muslim vs. Orthodox Serbs". *Mankind Quarterly* LII (3&4): 358–387.

Шеховић, Сефедин. 2012. *Услови развоја основних школа у Рашкој области почетком XX века (The conditions of development of primary schools in Raska region in the early 20th century)*, рукопис.

Jelena Čvorović

Kosta Nikolić

Son Preference Among the Historical Sandžak Muslim Population

This paper attempts to explain parental son preferences among historical Muslim population in the Sandžak region, southwestern Serbia. The paper draws upon data collected in the course of anthropological fieldwork studies in the region. The fieldwork was performed among Muslim and Christian families in Serbian rural area of Sandžak, measuring maternal fitness in relation to several variables. The data set comes from 120 women born between 1880–1924, representing so a historical demographic data based on individual and lineage records. These data were complemented with official records from Archive of Novi Pazar, whenever possible. In this Serbian rural area, land is still considered as an abundant resource, useful in establishing a family, livestock or agriculture. In the past, in spite of yearly fluctuations in production, lands and labor constituted a stable source of wealth from generation to generation. In this study, the data include the socio-economic status of each woman, assigned according to her husband's family economic status: land-ownership vs. landless. This represents differences in resource availability in terms of nutrition, wealth and workload among these women.

Key words:

Muslims, Sandžak, son preferences, demographic polititics

As the results show, the Muslim families, on average, left more surviving descendants through sons, in contrast with their Christian counterparts. The basic research question, then, is why? Furthermore, what were the impacts of particular behaviors on reproductive and lineage success, under particular social and ecological conditions?

In this sample, regarding the Muslim families, the family structure was/is traditional and stratified, characterized by a large disparity in the status of males and females. Patrilineal inheritance, the concentration of wealth and power in males and the social restriction of women all characterize even today this patriarchal family arrangement. This supports the Trivers–Willard hypothesis, especially in terms of sex-biased parental investment after birth in the form of inheritance. In this population, wealth/land was heritable and has a positive effect on subsequent offspring reproduction; therefore, the lineages that concentrated inheritance in males out-reproduced those that did not.

To a great extent, religion is politics in this region of the world. Social and political tensions between different ethnic groups, drawn across religious lines, are

central to the Sandžak cultures and it is also relevant in Serbia. In the Islamic Sandžak, even today, the position of women and women's roles in reproduction occupies central positions in religious, popular, and political discourse. It may be assumed that the Muslim community response to these concerns, especially when they are a minority, is a stronger emphasis on aspects of family life conducive to childbearing. Larger family sizes, greater demand for children, and territorial expansions could be the tended outcomes of these group struggles.